

динавської правової субсім'ї; правові системи колишніх середньоазійських республік СРСР відчують певний концептуальний вплив права мусульманських країн¹. Значна частина колоній Великої Британії, здобувши державну незалежність у контексті деколонізації, утворила складні гібридні полісистемні правові системи, що поступово віддаляються від правових зразків колишньої метрополії.

При цьому звичайні правові інструменти, що опосередковують віддалення як на рівні окремих правових систем, так і на рівні основних правових сімей сучасності, обумовлюються обранням різних модельних орієнтирів, відмінностями у правовій культурі та парадигмах розвитку суспільства, нарешті, й особливостями еволюції політичної системи та історичної трансформації державних утворень.

Таким чином, здійснений аналітичний огляд наявних наукових підходів до розуміння сутності категорій *правове зближення і правова конвергенція* виявив, що їх зміст принаймні потребує подальших уточнень, та дозволив констатувати неможливість опису за їх допомогою реальної взаємодії правових систем із характерними для них процесами віддалення. З'ясування цілісної картини передумов як зближення, так і віддалення різних структурних елементів правових систем, правової конвергенції та дивергенції, дозволить у перспективі значно поглибити та уточнити моделі їх взаємодії, акцентуючи увагу на складній діалектиці взаємного впливу національних правових систем сучасності.

УДК 340.15

О.В. Кафанова

**ПРАВО, ДЕРЖАВА, ЦЕРКВА: СПІВВІДНОШЕННЯ
Й ВЗАЄМОВПЛИВ (ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
АНАЛІЗ НА ОСНОВІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ
Є.М. ТРУБЕЦЬКОГО)**

Ця стаття присвячена дослідженню суспільно-політичної діяльності і поглядам видатного представника державно-правової думки Євгенія Миколайовича Трубецького (1863 - 1920), правознавця, філософа, публіциста.

Ключові слова: *право, держава, церква, етичне право, гуманізм, мораль, природне право.*

¹ Осакке К. Сравнительное правоведение в схемах: общая и особенная части / К. Осакке. - М.: Дело, 2002. - С. 60.

Данная статья посвящена исследованию общественно-политической деятельности и взглядам выдающегося представителя государственно-правовой мысли Евгения Николаевича Трубецкого (1863 – 1920), правоведа, философа, публициста.

Ключевые слова: *право, государство, церковь, этическое право, гуманизм, мораль, естественное право.*

This article is devoted to the study of social and political activities and views of the prominent representative of the state and legal idea Evgeny Nikolayevich Trubetsky (1863 – 1920) - jurist, philosopher, publicist.

Key words: *law, the State, society, humanism, organic theory, mechanical theory, the state power, separation of powers, constitutional monarchy.*

Відоме зауваження І. Канта про те, що юристи все ще шукають визначення держави, залишається актуальним і в наші дні. Теж саме можна сказати й про право та й взагалі про суспільство в цілому. Державно-правова думка, судячи з усього, приречена на нескінченний пошук визначення понять держави і права, спонукувана до цього практичною необхідністю побудувати нову демократичну, правову, соціальну державу на фундаменті якомога надійніших, чіткіших і повніших знань про її сутність, функції і тому подібне з одного боку, спостерігається постійна незадоволеність досягнутим рівнем пізнання політико-правової матерії і бажання його поглибити, а з іншої – розуміння відносності досягнутих людством результатів, що зростає разом з історичним досвідом, в плані пізнання основного соціального інституту суспільства, обмеженого характеру мінливих "дійсних" і "наукових" висновків, що пояснюють природу держави і її суть. У різні часи, використовуючи різноманітні методологічні підходи та світоглядні концепції філософи обґрунтовують власне бачення та пропонують способи вирішення згаданих вище проблем. Не стала винятком і Росія в якій на межі ХІХ і ХХ століть сформувався окремий напрям національної філософської думки, представники якого В. С. Соловйов, С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, П. О. Флоренський, С. Л. Франк, та ін. розглядали духовне життя людини виходячи за звичайні межі суб'єктивного традиційного світопочуття та праворозуміння. Аналізуючи особливості цього періоду в розвитку філософії, відомий український дослідник К. К. Жоль зауважував, що ідеалізм останніх десятиліть ХІХ – ХХ ст.ст. був новою і своєрідною течією духовного життя росіян: "Якщо раніше ідеалізм в Росії був світоглядом тільки окремих мислителів і письменників або деяких груп (до того ж цей ідеалізм

не складав суттєвого ядра їх ідейних поглядів), то пізніше він не тільки набув велику кількість прихильників, а й опинився до певної міри у центрі усіх духовних інтересів російської інтелігенції" [1, с. 338]. В даному випадку під ідеалізмом у цьому випадку необхідно розуміти такий напрям філософської думки, який визнає наявність у світі певного метафізичного начала, що лежить за межами природних явищ доступних емпіричному спостереженню [1, с. 339]. С. С. Хорунжий, характеризуючи цей етап розвитку вітчизняної наукової думки, у свою чергу зазначав: "За всіма критеріями це дійсно було значне і потужне філософське явище. За короткий час, майже одночасно, з'явився цілий ряд великих і оригінальних філософів, імена яких сьогодні відомі усім. ... Є безспірним, що до часу більшовицького перевороту як філософський рух в цілому, так і його головне релігійно-філософське русло не тільки не втратили творчих сил, а й продовжували крутий підйом, досягаючи усе більшої зрілості й глибини" [2, с. 187]. Прибічники згаданого напрямку вбачали в кожній людині особливий світ, своєрідну неповторну реальність, нерозривно пов'язану у своїй глибині з космічним і божественним началом. З позицій справедливості, християнської етики та моралі згадані мислителі торкалися проблем права та держави, свободи особистості та її місця в суспільстві. На думку зазначених учених філософія права повинна пізнати саму суть такого явища соціального життя, як право у нерозривному зв'язку з існуючим духовно-етичним порядком. Звідси головне завдання цієї науки, яке полягає у визначенні явищ правового життя з точки зору вищих розумно-етичних витоків, визначення ідеалів до яких воно повинно прагнути. Тобто, саме релігійність стала однією з характерних рис вітчизняної, у тому числі, філософії згаданого періоду. Як зазначав з цього приводу Б. П. Вишеславцев "...існує російський підхід до світових філософських проблем, російський спосіб їх переживання та обговорення. Різні нації помічають і цінують різні думки і почуття у тому багатстві змісту, яке дається кожним великим філософом" [3, с. 154].

Релігійне світосприйняття було характерним і для поглядів Є. М. Трубецького. Як і багато мислителів того часу, він з особливою прихильністю ставився до містичного досвіду, який, на його думку, дозволяв встановити найбільш тісний зв'язок з Богом та сприяв вирішенню головного завдання філософії – розробки теорії про світ як єдине ціле. Взагалі ж, звертаючись до релігійно-філософської спадщини Є. М. Трубецького впадає в око ґрунтовність та глибоке осмис-

лення проблем співвідношення церкви, права та держави, яку вчений робить через призму взаємовідносин людини з Богом, ролі у цьому моральних настанов та догматів християнства. Що стало своєрідною кульмінацією його творчості якій передувала тривала та кропітка підготовка вченого, що включала вивчення поглядів на проблему буття та сенсу життя дохристиянських філософів, релігійних письменників, філософів-сучасників, а також критиків християнської ідеї. Разом з тим, він добре усвідомлював усю недосконалість російського суспільства, тому не ставив на меті вивчення державно-правових механізмів, а лише зосередився на етичному боці цього питання. Проводячи аналіз історичних причин прийняття християнства на Русі, його особливостей як соціокультурного явища, у своїх працях мислитель знаходить певну взаємообумовленість та взаємозв'язок оточуючого його російського суспільства з релігійними особливостями Росії.

Виходячи з цього, зрозуміло, що найбільш хвилюючими та приваблюючими проблемами для Трубецького стали: по-перше, питання співвідношення та взаємозв'язку держави та права в їх соціально-моральному, гносеологічному контексті. І, по-друге, боротьба за свободу церкви, її повну незалежність від держави та її інститутів.

Проблеми держави (поняття, суть) стали предметом аналізу Є. М. Трубецького ще й тому, що, стосуючись питань позитивного права, він справедливо убачав його тісний зв'язок з державою, їх взаємообумовленість. Учений був переконаний, що всяка форма людського суспільства припускає неодмінно існування такої суспільної мети, яка не може бути здійснена розрізненими зусиллями окремих осіб; суспільство завжди переслідує таку мету, для досягнення якої люди повинні з'єднатися, утворити кооперацію. Тобто він, дещо по іншому підійшов до визначення держави, яку давав Е. Кант: "Держава це об'єднання багатьох людей, які підпорядковані правовим законам" [4, с. 121].

Аналізуючи самі розхожі визначення держави в різні епохи, Є. М. Трубецькой робить дуже цінний неординарний висновок: "Всі ці визначення неспроможні тому, що насправді держава зовсім не завжди є вищою дійсністю етичної ідеї, зовсім не завжди прагне до загального блага, на щастя всіх своїх підданих: словом, держава насправді переслідує вельми різноманітні цілі, а тому при визначенні держави не можна виходити з представлення єдиної мети, що переслідується всіма державними союзами" [5, с. 418-419].

Великий вплив на формування поглядів Є. М. Трубецького відіграла філософія В. Соловйова. Адже саме від нього за словами Трубе-

цького розійшлися "розгалуження того єдиного стовбура російської релігійної думки, який виріс у Соловйові, але укорінився набагато раніше нього і не зупинить свого розвитку і після його смерті" [6, с. 12].

Центральне місце в спадщині великого філософа займають роздуми про можливі шляхи досягнення боголюдства. Про те, що могли б зробити для цього особистість, держава і церква в Росії. Універсальне християнське суспільство В. С. Соловйова, що керується єдиною духовною і світською владою, не є цілком новим соціальним ідеалом. Це традиційний ідеал класичних християнських теологів і філософів. Так, один з них - Аврелій Августин наполягав на походження держави і влади від Бога. Причиною їх виникнення стало моральне падіння людства. Тому держава в руках Бога стала своєрідним інструментом покарання людства за його гріхи. Аналізуючи вчення Аврелія Августина Є. Трубецького зазначав, що "Християнська ідея боголюдства, крім благодатної дії зверху, потребує ще й сприяння людської свободи у справі спасіння. Але людство, яким його спостерігав Августин, не є здорове і нормальне людство, й немає нічого дивного в тому, що рятування уявляється йому односторонньою дією благодаті, в якій людський елемент приречений на пасивну роль автомата" [7, с. 135-136]. Дещо іншої точки зору з цього приводу дотримувався інший відомий середньовічний богослов - Фома Аквінський. Він вважав, що від Бога похідним є принцип влади, а сама держава є вже справою людей. Тому, найважливішим завданням держави, на його думку, було приведення їх до "вічного щастя", тобто забезпечення праведного життя [4, с. 41-42].

Цілком природно, що для Є. М. Трубецького як філософа і правознавця ці та їм подібні філософські й політичні проекти були предметом стійкого наукового інтересу. Концептуальною основою теорії Трубецького стало виправдання й осмислення світу через засвоєння його непорушного зв'язку з Богом. Цим він приєднується до окремих положень філософії Соловйова та робить спробу подальшого їхнього розвитку [8, с. 18]. Зокрема, заслугою філософа стала послідовність та внутрішня єдність яку він вніс у деякі концепції великого мислителя. Разом з тим, як зазначає Є. О. Гнатенко незважаючи на те, що на відміну від С. М. Булгакова, С. М. Трубецького, М. О. Бердяєва, С. Л. Франка, П. І. Новгородцева та ін. він був найбільш залежним від філософії В. С. Соловйова в цілому, але водночас у найменшій мірі сприймав філософський сенс його проекту правової держави [9, с. 195]. Схожу думку висловив свого часу й О. Ф. Лосєв, зауважуючи,

що "вивчення праці Є. М. Трубецького про Вл. Соловйова надзвичайно актуально для проникнення у самі глибокі соловйовські ідеї. Є. М. Трубецької часто настільки глибоко критикує філософію останнього, що мимоволі виникає навіть питання: а чи можна вважати його справжнім соловйовцем. Нам уявляється, що попри усю особисту дружбу цих двох мислителів Є. М. Трубецької найбільшою частиною навіть не соловйовець, але активний й найчастіше непереможний його супротивник" [10, с. 579].

Як ми вже зазначали вище, характерною рисою, своєрідною "родзинкою" філософії Соловйова був пошук шляхів побудови правової держави у тісному взаємозв'язку з вченням про Церкву. Як зазначає сучасний дослідник релігійно-філософської спадщини великого вченого Є. О. Гнатенко держава і церква виступають у Соловйова у якості самодостатніх (до певної міри) начал громадського життя. Церква у Соловйова аналізується у всій повноті своїх конкретно-історичних завдань, пов'язаних у тому числі, з певним відношенням до правової держави [9, с. 127-128]. Разом з тим характер єдності якій задається суспільству правовою державою має загальний зовнішній характер, тобто особи об'єднуються не у своєму глибинному естві (змісті життя), а в зовнішній взаємодії. Як зазначав Соловйов: "Право і на праві основана держава розглядає людину в його власному елементі як істоту розумно-вільну. Правовий порядок за власним чисто-формальним характером саме майже відповідає властивостям свободи й розумності, які складають формальне визначення людини" [11, с. 158]. На цій підставі філософ робить висновок про релігію як необхідний елемент правової держави. "Таким чином, справжнє виконання закону, виконання, яке не підриває сам закон, можливо і цілком можливо в межах християнського православного персоналізму" [9, с. 158].

Спіраючись на роздуми свого вчителя В. Соловйова, Є. М. Трубецької розвиває власне вчення про правову державу, яка повинна бути відокремлена від Церкви [6, с. 137]. Правова держава є лише ступенем, що веде до Царства Божого в історичному процесі [6, с. 554]. Зауважимо, що тим самим він у свою чергу допускає і виправдовує існування правової держави. Неправильно, вважає Є. Трубецької, відноситися з презирством до всього відносного з погляду абсолютно, у тому числі і до держави; "це - точка зору тих, хто хоче бути більш християнином, ніж сам Христос" [6, с. 555]. Цю сентенцію філософа конкретизує і узагальнює І. О. Ільїн визначаючи державу як "... оформлену і об'єднану публічним правом, ... велику кількість людей,

пов'язаних єдністю духовної долі, і яка склалася у єдине на ґрунті духовної культури та праворозуміння" [12, с. 288]. На думку Трубецького, основним завданням держави є охорона свободи громадян, вищі ж цілі людського життя забезпечуватиме християнська церква. Отже, завданням політико-правового мислителя і державного діяча є не штучний синтез тих начал суспільного життя, які неможливо поєднати, а забезпечення їх взаємного гармонійного доповнення в житті суспільства і в особистому житті кожної людини [13, с. 257].

Аналогічну точку зору він мав і стосовно державного устрою – тут, на думку Є. Трубецького, не можливі скільки не будь остаточні і завершені моделі адже саме земне життя є безкінечно різноманітна та непередбачувана реальність. В кожному історичному епоху кожний з народів має право обирати такі державні моделі, які найбільш відповідають його традиціям, сприяють як найбільш повному розкриттю його свободи та гармонічно поєднуються з його релігійними уявленнями. Небезпечно лише забуття релігійних коренів нашого життя й повний відрив державних інституцій від них. "Визнання відносних цінностей і позитивне до них відношення не тільки не суперечить етичному максималізму релігії, а й прямо потребується їм. Бо, як сенс всього існуючого, Бог є сенс і всього відносного, тимчасового. Якщо досконале Богоявлення є той максимум, то цим виправдано увесь процес – і недосконале його начало (мінімум), і окремі, відносні стадії прогресу. Тим самим виправдана і держава. Християнською повинна бути визнаною не та точка зору, яка потребує негайного його скасування, і не та яка поспішає включити його до царства Божого, а та яка розділяє Боже і кесареве, віддаючи відповідне тому й іншому" [6, с. 555-556]. Таким чином він поєднував релігійні ідеали "правди" з ідеями правової держави на основі християнських принципів. "Якщо держава визнається позитивною, хоча б і відносною цінністю з християнської точки зору, кожен християнин повинен за неї боротися" [14, с. 122], – писав філософ.

У своїй невеликій статті "Загальне, пряме, таємне і рівне" (1906 р.) Є. М. Трубецькой указує, що саме Церква повинна явити світу християнський суспільний ідеал в його "первісній чистоті". Це і є "ідеал позитивної загальності і рівності... і вища таємниця людського існування, і той прямий шлях, який веде до порятунку" [15, с. 235]. Це – шлях рятівний не тільки для окремих осіб, але і для цілих народів. Анархічні рухи, затверджує вчений, не можуть бути зупинені ніякою зовнішньою, матеріальною силою. Речова зброя безсила, коли паде в прах

весь державний механізм. "Тільки сила етична, духовна може покласти межу загальному розкладанню, різанині, грабунку, анархії суспільної і анархії урядової" [15, с. 235]. У якості етичної сили перед якою схиляються народні маси, Євген Миколайович Трубецької убаचाє в Християнстві. "І якщо російська демократія не визначиться як демократія християнська, – наполягає він, – то Росія загине безповоротно і остаточно" [15, с. 235].

До речі, про це ж дуже яскраво і впевнено говорив і Патріарх Московський і Всія Русі Кирило 27.04.2012 року на площі перед Свято-Володимирівським Кафедральним Собором у Луганську

Як справжній вчений та істиний патріот своєї вітчизни Є. М. Трубецької не обмежувався більше теоретичною стороною згаданих вище питань. Він усіляко прагнув до втілення свого філософського доробку у життя.

На межі XIX і XX століть активне дослідження філософами сутності держави сприяло відродженню інтересу до ідей природного права. Разом з тим, новий варіант природного права визнаючи свою спорідненість зі старим, як у пошуку ідеального критерію правової розумності, так і апріорному методі пошуку цієї розумності людського існування, разом з тим відмежовувався від старого не визнаючи вічного, незмінного для усіх народів і часів права [1, с. 339].

Аналізуючи праці Соловйова Е. Трубецької зауважує, що для великого мислителя одним з ключових питань на якому він зосереджував свою увагу була взаємодія моралі та права: "Якщо у Соловйова є деякі заслуги в галузі філософії права, то їх потрібно шукати, зрозуміло, не в його визначеннях тих чи інших юридичних понять, а в деяких його моральних судженнях про те що повинно бути в праві" [6, с. 161]. Разом з тим, говорячи про завдання права Соловйов зауважує, що вони полягають "... зовсім не в тому, щоб світ який лежить у злі обернувся у Царствіє Боже, а тільки в тому, щоб він до часу не перетворився у пекло" [16, с. 194]. Звідки філософ робив висновок про життєву необхідність взаємодії права з моральністю: "Право (те, що потребує юридичним законом) є найнижча межа, або деякий мінімум моральності, однаково для усіх обов'язковий" [17, с. 542]. Певним чином погоджуючись з думкою великого філософа Є. М. Трубецької вважає за необхідність провести чітку межу між правом і моральністю, яка на його думку полягає у змісті. Для права це "... виключно зовнішня свобода особи. Змістом моральності є добро, або благо причому вимоги добра можуть торкатися як сфери внутрішніх, так і зов-

нішніх проявів нашої свободи, як дій особи, так і його настрою"м [8, с. 306]. Розвиваючи далі цю думку Трубецької уточнює, що "... право допускає свободу у двоякому сенсі: по-перше, як здібність нашої волі свідомо обирати те або інше поведження (свобода внутрішня) і, по-друге, як можливість діяти зовні, переслідуючи і здійснюючи будь які цілі у світі зовнішньому (свобода зовнішня)" [8, с. 290]. Поглиблюючись у роздуми щодо змісту свободи як філософської категорії та тієї ролі яку вона відіграє у праві Трубецької зазначає, що "... всяке право включає в собі елемент свободи, хоча б ця свобода може бути й односторонньою, мати характер привілею однієї особи на шкоду іншій. Де взагалі немає свободи, там взагалі не може бути ніякого права". Разом з тим "... де свобода окремої особи не обмежена ніякими правилами, ніякими приписами, там немає загалі ніякого права: суттєвою ознакою права є правило, або норма, що обмежує свободу" [8, с. 291].

У зв'язку з цим, необхідність права в суспільстві і його величезне значення обумовлене тим, що свобода однієї людини в суспільному житті неминуче вступає в суперечність зі свободою інших людей. Право по своїй суті і є спосіб вирішення цього протиріччя. Кожна правова норма є певна форма обмеження свободи особи ради збереження цілісності суспільства і свободи інших осіб. Суть права, на думку Є. Трубецького, виражається в двох основних проявах: з одного боку, воно відводить особі відоме середовище свободи; з іншого боку, воно обмежує цю сферу рядом розпоряджень, рядом обов'язкових правил. Саме тому філософ визначає право як зовнішню свободу, надану і обмежену нормою [8, с. 291-292].

В даному випадку можна звернутися до поглядів Є. М. Трубецького, який "зустрів бурі 1905 і 1917 років проповіддю безумовної цінності людської особи, пріоритету її прав над правом більшості - правом сили" [18, с. 62]. У своїй публіцистиці Євген Трубецької розуміє і затверджує демократію як верховенство етичного закону над інстинктами звіроподібної більшості - в ім'я окремої людської особи. "Тільки при такому розумінні демократії справа свободи стоїть на твердій підставі", - вважає він. І продовжує: "...бо тільки непорушні етичні начала, і перш за все - визнання людської гідності, безумовної людської особи як такої... виключають можливість зведення особи на ступінь засобу і гарантують її свободу, незалежно від того, чи є вона представницею більшості або меншини" [15, с. 236-237]. Філософ був впевнений, що право більшості не бути зв'язаним ніякими вищими

нормами, затверджуючи свою владу на праві сили, - така демократія вироджується в деспотизм, заперечливий в людині образ і подібність Божію.

"Словом, прогрес, розвиток в праві можливі лише настільки, оскільки над правом позитивним є вище етичне, або природне право, яке служить йому основою і критерієм" [5, с. 322]. Насправді, в історії права ідея етичного права грає і грала роль могутнього двигуна: воно дає людині піднятися над його історичним середовищем і рятує його від рабського преклоніння перед тим, що існує. Разом з тим, Є. Трубецької підкреслював, що саме християнство повинно стати рішучим фактором легітимізації позитивного права. О. О. Корольков з цього приводу зазначає: "Ще у XI ст. митрополит Київський Іларіон в "Слові про закон і благодать" з великою психологічною точністю розкрив прірву між формальним законом (тінню) і благодаттю (істиною), яка дана чуйній та просвітленій душі" [18, с. 2]. У цьому сенсі безумовно можна погодитися з П. П. Барановим, який стверджував, що право в "російській правовій свідомості завжди виступало синонімом правоти, правди і навіть праведності. ... Російська філософія завжди виходила з постулату про те, що юридичні закони й норми протистоять хаосу в суспільстві своїми силою та заборонами, а моральні норми - внутрішньою гармонією особистості, спрямованістю до світла, добра і порядності" [19, с. 11-12]. Проте, водночас, необхідно визнати, що формування права, у всякому випадку для Росії, являє собою виключно складне завдання, яке потребує подолання розколу, що розводять закон й моральність як взаємно руйнуючі сили [12, с. 239]. Адже російська інтелігенція завжди сприймала право не як правове переконання, а як примусове правило, наказ суверена, або окрашене у православні тони, оповите ореолом моральності й боргу [20, с. 241]. На це вказує й інший сучасний дослідник О. В. Поляков. Зокрема, він зазначає, що "ідея природнього права ніколи не відіграла в російській правовій думці, за своїм значенням хоча б приблизно у порівнянні з тим, що вона мала на індивідуалістичному Заході" [21, с. 10]. У зв'язку з цим без сумніву правий О. Валицький, який стверджував, що "ліберальна концепція правозаконності відкидалася на самих різних підставах: в ім'я самодержавства або анархії, в ім'я Христа або Маркса, в ім'я вищих духовних цінностей, або матеріальної рівності" [22, с. 25]. На складній долі природнього права в Росії як супутника лібералізації зазначав й Є. М. Трубецької: "Відкинувши природне право, ми позбавили себе всякого критерію для оцінки діючого права" - попереджав він [5, с. 25].

Зрозуміло, інтерпретація Є. М. Трубецьким питань взаємозв'язку держави, права і церкви, при всьому його прагненні бути об'єктивним, мала "наліт" суб'єктивності, від якої не застрахований жоден учений. Особливостями релігійно-філософських теорій держави, стало те, що їх автори намагалися поєднати у своїх концепціях індивідуально-атомістичні і універсально-колективні начала [13, с. 317]. Використання ними під час наукового пошуку різних методологій та підходів дозволило розглянути державу як особливу політичну установу в суспільстві. Іншою характерною рисою ідеї правової держави в контексті релігійної парадигми не тільки Є. М. Трубецького, а й інших філософів ідеалістичного напрямку був її суто теоретичний, концептуальний характер, що дозволило авторам не зважати на політичні і економічні реалії свого часу. Проте, в його філософсько-правових переконаннях є й раціональне зерно. Так, не можна не погодитися з думкою Є. М. Трубецького, що процес пізнання одночасно є й актом духовного засвоєння дійсності. Тому, не тільки наука є засобом пізнання соціальної реальності, але й є інші засоби духовного засвоєння оточуючого світу – художнє, практичне, релігійне. Разом з тим, і у цьому випадку не слід впадати у крайнощі ідеалізуючи один з перелічених засобів. Адже наукове знання принципово не відрізняється від іншої системи колективних уявлень та вірувань, що склалися у людей. Доволі проблематичним є відокремлення науки не тільки від філософії, як це було неопозитивістів, а й від релігійних вірувань, політичних, моральних або естетичних поглядів та теорій. Правове регулювання суспільних відносин буде більш ефективним, чим точніше воно відбиває реальні політичні, економічні і духовні умови, процеси та потреби розвитку суспільства. Тому, суб'єктивне відображення об'єктивного в процесі пізнання державно-правових явищ буде найбільш адекватним лише при органічному поєднанні теоретичного і емпіричного.

В часи занепаду в суспільстві моральних ідеалів і переживання прагнень до матеріальних благ на шкоду вимогам розуму, істини і справедливості, не може бути зайвим дослідження вчень, що змушують людину думати про блага більш суттєві, такі, що відповідають сутності розумної істоти – ось переконання, що змушує звернутися до цієї проблеми [13, с. 7]. Так, незважаючи на те, що різні сфери життя суспільства у наш час починають діяти незалежно від церкви та релігії, а остання стає особистою справою кожного громадянина, положення висловлені Є. М. Трубецьким не втратили своєї актуальності.

Особливо це стосується випадків, коли йде активний пошук національної ідеї на пострадянському просторі. Наприклад, О. Хархордин, висунув ідею побудови громадянського суспільства для Росії, заснованого на православних принципах; І. Чубайс закликав до синтезу "православної" традиції моралі і духовності з "римською" повагою до правових процедур [23, с. 249]. Зрозуміло, що російська держава (й не тільки) гостро потребує ідеологічної легітимізації і положення Православ'я у якості "національної релігії", яке найкраще підходить для цього, але й Україна потребує в подальшому відродженні її державної духовності. Таким чином і на сучасному етапі релігійні переконання відіграють помітне місце серед джерел мотивації вільної діяльності громадян зі створення громадянського суспільства [23, с. 251].

Використана література:

1. Жоль К. К. Философия и социология права: Учебн. пособие. - К.: Юринком Интер, 2000. - 479 с.
2. Хорунжий С. С. Путём зерна: русская религиозная философия сегодня // Вопросы философии. - 1999. - № 9. - С. 140.
3. Вышеславцев Б. П. Вечное в русской философии. // Этика преображения зрота. - М., 1994. - 154 с.
4. Любашиц В. Я. Теория государства и права. Ч. 1: Учебн. Пособие / в авторской редакции - Таганрог: Из-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2008. - 423 с.
5. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - 950 с.
6. Трубецкой Е. Н. Миросозерцание Вл. Соловьёва. Том 1. - М.: Московский философский фонд, 1995. - 645 с.
7. Трубецкой Е. Н. Философия христианской теократии в V веке. Августин - апологет теократического идеала западного христианства // Вопросы философии и психологии. 1891, Кн. X.
8. Трубецкой Е. Н. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и прим. И. И. Евлампиева - СПб.: Издательство РХГИ, 2001. - 543 с.
9. Гнатенко Е.А. Философский проект правового государства в культуре предреволюционной России: Монография / МВД Укр., Луганск, акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. - Луганск: РИОЛАВД, 2003. - 495 с.
10. Лосев А. Ф. Владимир Соловьёв и его время. - М.: Прогресс, 1990. - С. 579.
11. Соловьёв В. С. Критика отвлечённых начал // Собрание сочинений и писем: В 15 т. - М., 1993. - Т. 2. - 370 с.

12. Ильин И. А. Религиозный смысл философии. – М., 2003. – 694 с.
13. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 357 с.
14. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / сост. А. П. Полякова, П. П. Алрышко. – С. 122.
15. Трубецкой Е.Н. Всеобщее, прямое, тайное и равное. // Белый царь: Метафизика власти в русской мысли: Хрестоматия. / Сост. и комментарии А.Л. Доброхотова. – М: МАКС Пресс, 2001. – С. 235.
16. Соловьёв В. С. София // Логос, 1991. – № 2. – С. 194.
17. Соловьёв В. С. Собрание сочинений: В 10 т. – Т. 8. – СПб. – 542 с.
18. Корольков А. А. Одухотворённая наука о праве // Русская философия права: философия веры и нравственности. – СПб., 1997. – С. 6.
19. Баранов П. П. Философия права в России: традиционалистские основания или модернистская трансформация // Философия права в условиях глобализации. Ростов н/Д, 2002. – С. 11 – 12.
20. Мордовцев А. Ю., Попов В. В. Российский правовой менталитет. – Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2007. – 448 с.
21. Поляков А. В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения // Правоведение, 2000. – № 2. – С. 10.
22. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX в. // Вопросы философии. 1991. – № 8. – С. 25.
23. Проблемы философии права: Сборник статей / Авт.: М. А. Колеров, А. П. Козырев, Е. А. Гнатенко, А. Н. Литвинов и др.; (Под ред. А. Н. Литвинова); МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. – 590 с.